

DE RECEPTIE VAN MANDEL'STAM IN VLAANDEREN EN NEDERLAND

Thomas Langerak

Inleiding

De receptie van een anderstalige schrijver door een nationale literatuur verloopt gewoonlijk in drie fasen: 1. De introductie van een buitenlandse auteur, 2. De erkenning van zijn werk als waardevol voor de ontvangende literatuur en cultuur, 3. De intertekstuele en- transmediale verwerking in nieuw werk door schrijvers en kunstenaars van de ontvangende cultuur.

1 Bemiddelaars en vertalers

De eerste mij bekende publicatie van een of meer gedichten van Mandel'stam in Nederlandse vertaling dateert van 1960,¹ de tweede van 1966.² Maar deze publicaties waren te onopvallend om de aandacht van het publiek te trekken. Het initiatief tot de uitgave van een onbekende buitenlandse auteur ligt meestal bij een vertaler of een redacteur die vertrouwd is met de taal en de cultuur van het betreffende taalgebied en die optreedt als bemiddelaar tussen de nationale en de vreemde cultuur. In het geval van Mandel'stam was deze intermediair Kees Verheul (1940), de vertaler van de *Memoires* van Nadežda Mandel'stam (1972). Tijdens een studieverblijf in de Sovjet Unie in 1968 had Verheul kennisgemaakt met de weduwe van de dichter, Nadežda Jakovlevna Mandel'stam. Hij kreeg al snel een hechte band met haar en toen begin jaren zeventig Geert van Oorschot, directeur van de gelijknamige uitgeverij, besloot om haar *Memoires* uit te geven, wendde hij zich tot Verheul met het verzoek de vertaling van het omvangrijke werk op zich te nemen. Pas na het verschijnen van de *Memoires* met een uitgebreid en persoonlijk nawoord van Verheul en het *Tweede boek* (1973) kwam de receptie van het werk van Mandel'stam op gang. Beide boeken werden uitgebreid besproken in de pers, dikwijls in paginagrote artikelen. (Rubinstein 1972, Dubois

1972, van Doorne 1973) De recensenten roemen de levendige stijl en de indringende wijze waarop Nadežda Mandel'stam het mechanisme van de angst laat zien waardoor iedereen – beul en slachtoffer – verlamd werd. Verschillende recensenten vergelijken de Stalintijd in Rusland met de bezettingstijd in Nederland. Zie bijvoorbeeld de volgende passage uit de bespreking van Renate Rubinstein:

Het gaat over een periode die voorbij is. Waarom grijpt het je dan zo aan? Stalin is dood, Hitler is dood, over hen kan gelukkig geschiedenis geschreven worden. Maar als je over hun tijd leest, word je bang. Het is niet waar wat sommige mensen zeggen, dat onze maatschappij nog precies dezelfde is als die van de bezettingsjaren. De verschillen zijn zo groot, het is verkeerd om dat te verdoezelen, want je zou er bijna door vergeten hoe het werkelijk was. Maar het is allemaal nog zo kort geleden, zoveel mensen die wij kennen of lezen hebben die kampen zelf meegemaakt, zovelen die wij hadden kunnen kennen zijn erin gebleven. Zovelen die nog leven hebben hen aangegeven, opgepakt, gepest, tijdens hun leven nog beroofd en van hun dood geprofiteerd. (1972: 13)

De suggestie wordt gewekt dat ook in het Nederland van 1972 nog mensen rondlopen die zich tijdens de bezettingstijd hebben misdragen. Elders in haar artikel haalt zij uit naar intellectuelen, 'zoals Harry Mulisch en halfintellectuelen die ik het hem heb horen nababbelen', die de onderdrukking van schrijvers in de Sovjet-Unie vergoelijken. Ook anderen zoals Van Doorn geven het boek een plaats in de toen actuele discussies over het reël bestaande socialisme (1973).

De belangstelling voor het leven van Mandel'stam leidde tot vraag naar vertalingen van zijn gedichten. Op verzoek van de lezers van de *Memoires* en het *Tweede boek* vertaalde Kees Verheul een veertigtal gedichten dat in 1974 onder de titel *Wie een hoefijzer vindt* bij uitgeverij Van Oorschot verscheen (Mandelstam 1974). De vertaler heeft zich bewust beperkt tot het zo nauwkeurig mogelijk weergeven van de betekenis van de woorden van het origineel; metrum en rijm, die zo'n belangrijk element zijn van Mandel'stams poëzie, ontbreken in de vertaling. Wanneer we de drie gedichten van Mandel'stam die de Vlaming Gilbert Demets in 1977 in een bloemlezing uit zestig jaar Russische poëzie opnam buiten beschouwing laten, bleven Verheuls vertalingen lange tijd de enige gedichten van

Mandel'stam in het Nederlands. (Demets 1977) In 1982 bracht Van Oorschot een tweede, uitgebreidere herdruk van *Wie een hoefijzer vindt* op de markt. Voor deze uitgave vertaalde Verheul niet alleen veertien nieuwe gedichten, maar ook Mandel'stams belangrijkste essays over poëzie. (Mandelstam 1982a) De vertalingen waren opnieuw zonder metrum en rijm, maar de vertaler besteedde meer aandacht aan het overbrengen van het oorspronkelijke zinsritme. In de periode 1971-1981 publiceerde Kees Verheul niet alleen vertalingen, maar ook artikelen over Mandel'stam in kranten en tijdschriften. (1971, 1974, 1978, 1979, 1982)

Een zeer belangrijke speler in het literaire veld was Charles B. Timmer (1907-1991). Hij was niet alleen de meest actieve en bekende vertaler van Russische literatuur uit de 19^e en 20^e eeuw, maar ook schrijver van recensies en artikelen over Russische literatuur en redacteur van de gezaghebbende 'Russische bibliotheek' van uitgeverij Van Oorschot. In verschillende van deze hoedanigheden droeg Timmer in de periode 1978-1988 bij aan de verdere kennismaking van de Nederlandstalige lezer met Mandel'stam. In 1978 startte Timmer een nieuwe reeks vertalingen uit de Russische literatuur: 'Russische miniaturen'. De reeks was vooral bedoeld voor kleinere prozawerken uit de twintigste eeuw. Een van de eerste titels die in de 'Russische miniaturen' verscheen was *De Egyptische postzegel* van Mandel'stam, een bundel met drie verhalen en een essay van de dichter. Als vertaler leverde Timmer een belangrijke bijdrage aan het toegankelijk maken van Mandel'stams poëzie met *Kwartet*, een forse bundel met gedichten van de vier belangrijkste dichters uit de Zilveren eeuw – Achmatova, Mandel'stam, Pasternak en Cvetaeva. Mandel'stam is met 38 gedichten ruim vertegenwoordigd. (Mandelstam e.a. 1982) In tegenstelling tot Verheul heeft Timmer geprobeerd om ook de formele aspecten van Mandel'stams poëzie – metrum en rijm – in zijn vertalingen weer te geven, maar dit heeft op veel plaatsen geleid tot een geforceerde woordvolgorde en een gezochte woordkeus.³ Interessant zijn de uitgebreide commentaren waarin Timmer ingaat op de onderlinge relaties tussen de vier dichters. Timmer, die als vast medewerker was verbonden aan twee literaire tijdschriften, *Maatstaf* en *Tirade* (in het laatste tijdschrift had hij zelfs een eigen rubriek – 'Russische notities'), publiceerde in de jaren '80 verschillende

artikelen over Mandel'stam: over tekstkritische problemen (1982), vertalingen (1984), kindergedichten van Mandel'stam (1986) en over *De Egyptische postzegel* (1988).

Uit de activiteiten die de dichteres en slaviste Miriam Van hee ontplooid, blijkt dat Mandel'stam ook in Vlaanderen lezers en bewonderaars vond. Begin jaren '80 begon zij samen met de germanist Peter van Everbroeck aan de vertaling van een complete dichtbundel van Mandel'stam – *De schriften uit Voronezj* (Voronežskie tetradi). In 1983 verscheen een selectie van 33 gedichten uit de bundel in *Heibel*, in 1986 verscheen de gehele bundel onder de titel *Zwarte aarde: Schriften uit Voronezj*. (1983, 1986) Net als Verheul waren de vertalers van mening dat een berijmde en metrische vertaling ten koste zou gaan van een zuivere weergave van de woordbetekenissen.⁴ Helaas werd deze uitgave in Nederland niet opgemerkt.

Vanaf het midden van de jaren '80 wordt Mandel'stam erkend als een belangrijke Russische dichter; zijn werk vindt steeds nieuwe vertalers, zijn gedichten verschijnen niet alleen in tijdschriften, maar ook in bloemlezingen.⁵ In dezelfde periode verandert de wijze van vertalen van Mandel'stams poëzie: steeds vaker verschijnen er berijmde en metrische vertalingen van zijn gedichten. De gevestigde vertaler Marko Fondse was de eerste die liet zien dat een geslaagde vertaling met behoud van de formele kenmerken van het origineel mogelijk was. (Mandel'stam 1980, 1982b) Maar de echte trendsetters waren de vertalers van de Werkgroep Slavistiek Leiden die onder leiding van Karel van het Reve Russische poëzie vertaalden. Van Mandel'stam vertaalden zij zeven gedichten die in tijdschriften en bloemlezingen verschenen. Hun vertaling van het beroemde epigram op Stalin ('Wij leven en hebben geen voet aan de grond...' – 'My živem, pod soboju ne čuja strany...') is maar liefst zes maal gedrukt. Het Leids collectief had ook de functie van kweekvijver voor nieuw talent. Zo is het duo Marja Wiebes en Margriet Berg, dat inmiddels enige honderden Russische gedichten heeft vertaald (waaronder 27 van Mandel'stam), afkomstig uit de vertaalgroep van Karel van het Reve. Ook Yolanda Bloemen, vertaalster van o. m. een bundeltje brieven van Mandel'stam (1986), heeft haar eerste vertaalervaring opgedaan in het Leidse vertaalcollectief.

In het begin van de jaren '90 verscheen een nieuwe vertaler en bemiddelaar van het werk van Mandel'stam: Peter Zeeman (1954). Nadat hij in 1988 aan de Universiteit van Amsterdam zijn proefschrift over de late poëzie van Mandel'stam had verdedigd (Zeeman 1988), trad hij steeds vaker naar voren als vertaler van Russische poëzie, met een sterke voorkeur voor Mandel'stam en Brodskij. In 1992 verscheen bij uitgeverij Kok Agora een kleine monografie van Zeeman over Mandel'stam waarin hij ook een aantal van zijn eigen vertalingen had opgenomen; daarnaast publiceerde hij artikelen in kranten en literaire tijdschriften (Zeeman 1990, 1992a, 1992b, 1995). In 1996 bracht de Bezige Bij een door Zeeman samengestelde en vertaalde bloemlezing uit met werk van vier Petersburgse dichters: Innokentij Annenskij, Osip Mandel'stam, Aleksandr Kušner en Iosif Brodskij. (Mandelstam 1996). Samen met Willem Weststeijn redigeerde Peter Zeeman de *Spiegel van de Russische poëzie*, de eerste omvangrijke (398 blz.) bloemlezing uit de Russische poëzie van de middeleeuwen tot het eind van de twintigste eeuw. (Weststeijn 2000) Mandel'stam is er met het maximale aantal van twaalf gedichten vertegenwoordigd, waarvan elf in de vertaling van Zeeman. Zijn laatste wapenfeit is de samenstelling, samen met Yolanda Bloemen, van een omvangrijke bloemlezing uit het werk van Mandel'stam. Het boek bevat zo'n 150 gedichten in vertaling door een keur van Nederlandse en Vlaamse vertalers – naast oude bekenden als het duo Marja Wiebes en Margriet Berg en Zeeman zelf, ook nieuwe zoals Jan Robert Braat, het Gents Collectief van Poëzievertalers en Nina Targan Mouravi. Er zijn zowel bestaande vertalingen als nieuwe, speciaal voor deze editie gemaakte vertalingen opgenomen. (Mandelstam 2010)

De (voorlopig laatste) vertaler en bemiddelaar van het werk van Mandel'stam is de kunstenares Nina Targan Mouravi (1964). Zij werd geboren in Georgië, groeide op in Moskou en woont sinds 1991 in Nederland. Bij haar eigen uitgeverij Azazello verschenen tot nu toe drie door haar zelf vormgegeven bundels met vertalingen van Russische poëzie: de bloemlezing *Rusland, Lethe, Lorelei*. Uit deze bundel blijkt haar bewondering voor Mandel'stam: niet alleen het aantal opgenomen gedichten van Mandel'stam is groot (24), maar ook de titel is ontleend aan een gedicht van Mandel'stam. (Targan Mouravi 2004) Na een bundel met werk van Tjutčev gaf zij in 2007 een complete bundel met werk van

Mandel'stam uit, niet alleen gedichten, maar ook essays en brieven. (Mandelstam 2007) Uniek is dat bij alle bundels een cd is toegevoegd waarop de vertaalster een deel van de vertaalde gedichten in het Russisch en in het Nederlands voordraagt. Op de cd uit 2007 kan de lezer bovendien een aantal historische opnamen van Mandel'stam beluisteren. Beide bundels kregen een positieve ontvangst van de kritiek (Prins 2005, Peters 2008), ook de radio besteedde aandacht aan haar Mandel'stamvertalingen.⁶

2 Erkenning

De erkenning van anderstalige schrijvers blijkt uit een groeiend aantal uitgaven van zijn werk, belangstelling van de kritiek, het aantal vermeldingen van zijn werk in literaire, historische of filosofische discussies. Wanneer we zo'n veertig jaar Mandel'stamreceptie overzien, dan vallen twee dingen op: ten eerste, dat er ongeveer iedere tien jaar een nieuwe bemiddelaar opstaat die Mandel'stam niet alleen vertaalt, maar ook op andere wijze aandacht voor hem vraagt; ten tweede, dat Mandel'stam al vrij snel na de publicaties van de *memoires* van Nadežda Mandel'stam en het verschijnen van de eerste bundel vertaalde gedichten een bekende en gewaardeerde dichter is geworden.

Omdat de Nederlandse en Vlaamse lezers Mandel'stam hebben leren kennen via de *memoires* van zijn weduwe, wordt zijn werk nooit los gezien van zijn leven als dichter in een totalitaire maatschappij en zijn vroege dood in een doorgangskamp. Al in 1980 brachten een drietal jonge acteurs onder de regie van Vonne van der Meer een voorstelling op de planken die gebaseerd was op de *memoires* van Nadežda en de poëzie van Osip Mandel'stam. De titel ervan, 'Als een bontmuts in een mouw', werd ontleend aan zijn gedicht 'Terwille van de luidruchtige faam van toekomstige eeuwen...' ('Za gremučuju doblest' grjaduščich vekov...').

Kort na de dood van Nadežda Mandel'stam in december 1980 zond de Nederlandse televisie een documentaire van Frank Diamand uit over het leven van Mandel'stam *De eeuwen omringen mij met vuur: Osip Mandelstam*. Een week voor de uitzending verscheen er in Vrij Nederland een groot artikel waarin de regisseur beschreef hoe hij in het voorjaar van 1973 samen met Kees Verheul een

georganiseerde groepsreis naar Moskou had gemaakt om Nadežda Mandel'stam te interviewen en te filmen. Als datum hadden zijn met opzet de eerste mei uitgekozen, omdat op die dag de kgb-agenten die het flatje van Nadežda Mandel'stam in de gaten hielden niet al te oplettend zouden zijn. De opzet lukte. In 1976 had Diamand zijn documentaire, die pas na de dood van Mandel'stams weduwe mocht worden uitgezonden, gereed.⁷ Deze documentaire, waarin ook een lang interview van Karel van het Reve met Andrej Sinjavskij is opgenomen, toonde opnieuw de eenheid van leven en werk van de dichter en de grote rol die zijn weduwe heeft gespeeld in het behoeden van zijn werk voor de ondergang. Hierdoor is de tendens om de het echtpaar Osip en Nadežda Mandel'stam als een soort eenheid te zien zeker versterkt. Zo zegt de Vlaamse dichter Leonard Nolens vele jaren later in een interview in de serie 'Het beslissende boek van...' het volgende:

Mandelstam schrijft harde, ogenschijnlijk koele, glanzende regels, soms laconiek, nooit sentimenteel, gebeiteld in steen. Zijn vrouw hield van hem en van zijn werk, beide zijn voor haar niet van elkaar te onderscheiden. Dat is een vorm van liefde die ik in geen enkel ander boek en ook niet in het dagelijks leven ben tegengekomen, althans niet op zo'n evidente, aangrijpende manier. Het is wat Roland Barthes noemde 'le souverain bien', het hoogste goed. (Meijer 2000)

Ook in de poëzie van Nolens heeft, zoals we zullen zien, deze visie op Mandel'stam zijn weerslag gehad.

Een tweede thema dat in de Mandel'stamreceptie sterk naar voren komt is de moed van de dichter om artistieke vrijheid op te eisen in een tijd waarin het openlijk uitspreken van je mening levensgevaarlijk was. Peter Zeeman laat in verschillende artikelen zien dat Mandel'stams poëzie uit de jaren dertig vol zit met versluierde kritiek op politieke werkelijkheid in de Sovjet Unie. Bijvoorbeeld in zijn lange artikel in het *NRC Handelsblad* over de gedichten uit de cyclus 'Armenië':

Veel meer dan een natuurgedicht is 'Kou heeft een roos...' dus een politiek getinte uitspraak van de dichter over zijn tijd. Het is een pleidooi, subtiel en tegelijk aanschouwelijk verwoord, voor artistieke vrijheid, menselijke waarden

en oude beschavingsidealen, die dreigen ten onder te gaan in het verstikkende en ijzige klimaat van een totalitaire staat. (Zeeman 1990)

Ook Anneke Brassinga onderstreept in haar geïnspireerde essay 'De lippen van de dichter' Mandel'stams moed en vrijheidsliefde:

De gedichten uit die laatste jaren, door Mandelstam zelf aangeduid als zijn 'extra dagje' – hem genadiglijk geschonken door 'de Osseet met de brede borstkas en de kakkerlakkensnor' nadat zijn hekeldicht op de dictator hem tot een ten dode opgeschrevene had gemaakt, de gedichten die Nadjezda een half leven lang bewaarde, de *Cabiers uit Voronezj*, zijn in hun densiteit, hun verbeeldingskracht, monumentaal van nood, moed en innigheid. Steeds blijven stem, adem, recht van spreken en zingen uit[ge]dragen [...] (Brassinga 2002: 128)

De Vlaamse dichter Hendrik Carette stelt in een interview dat Mandel'stams 'moed recht evenredig was aan de macht van de dictator Stalin'. (Joris 2007)

Een derde thema dat men dikwijls aantreft in het literair discours over Mandel'stam is zijn plaats in de Europese poëzie. De eerste die daarover uitgebreid heeft geschreven is Kees Fens. Hij gaat in op de poëtische geschriften van Mandel'stam en laat zien dat voor Mandel'stam dichten vooral het verwoorden betekent van wat in de traditie besloten ligt:

In het gedicht van Mandelstam ['Tristia', TL] worden Ovidius (die niet genoemd wordt) en de Russische dichter deelgenoten van een gelijke ervaring, ontvangers van een gelijk klinkend gedicht, dat ieder op zijn eigen wijze verwoordt. Oorspronkelijkheid is delen in het algemene. Zo onbekend zijn de plaatsten van waaruit uitgezonden wordt ook weer niet: ze liggen in de hele westerse cultuur, in ruimte en in tijd. (Fens 1982)

Ook Brassinga ziet Mandel'stam als een dichter die via zijn poëzie een gesprek voert met beroemde voorgangers. (Brassinga 2002: 137-138) Langerak wijst op de overeenkomsten met het werk van Nijhoff. (Langerak 1982)

3 Verwerking in kunst

Het werk van Mandel'stam heeft heel wat kunstenaars geïnspireerd tot originele werken. Hier een kort overzicht.

3.1 Film

De documentaire van Frank Diamand (1976) is hierboven al aan de orde geweest. In 1997 maakten Reza Allamehzadeh, Lies Janssen en Sjifra Herschberg in Rusland een televisiedocumentaire op basis het boek *Slaven van de vrijheid (Raby svobody)* van Vitalij Šentalinskij. De film bestaat uit vier delen, resp. gewijd aan Bulgakov, Platonov, Mandel'stam en Babel'. Voor het deel over Mandel'stam reisde de filmploeg naar Voronezj, van 1934 tot 1937 ballingsoord van de Mandel'stams en naar Samaticha, het schrijvershuis waar Mandel'stam in mei 1938 voor de tweede maal werd gearresteerd.

3.2 Theater

Over de theatervoorstelling 'Als een bontmuts in een mouw' is al eerder gesproken. In 1996 maakten de acteurs Jan van den Berg en Marnix Carpentier Alting onder de titel 'Lief, Blind, Egoïstisch Licht' een voorstelling over Mandel'stam die in verschillende Nederlandse theaters werd opgevoerd.⁸

3.3 Monumentale kunst

Een van Mandel'stams gedichten, nl. 'Leningrad' maakt deel uit van het project 'Muurgedichten' in Leiden. De Russische tekst van het gedicht is in grote letters op een blinde muur aan de Leidse Haagweg aangebracht. De Nederlandse vertaling bevindt zich op ooghoogte.⁹

3.4 Grafiek

De Nederlandse graficus Sietse Bakker is al vele jaren een enthousiaste bewonderaar van het werk van Mandel'stam. Hij maakte een serie gravures op basis van de cyclus 'Armenië' die in 2004 in de Petrus-en-Paulsvesting in Petersburg werden tentoongesteld.¹⁰ De gravures zijn ook in Jerevan en Moskou geëxposeerd. In 2010 volgde een nieuwe tentoonstelling, dit maal in het Petersburgse Nabokovmuseum, met grafisch werk op het thema 'Kinderlijke onschuld'. Ook hiervoor gebruikte Bakker gedichten van Mandel'stam.¹¹

3.5 Beeldhouwkunst

In 2009 richtten de Nederlandse beeldhouwster Hanneke de Munck samen met haar echtgenoot Sietse Bakker de *Stichting de Gespreksgenoot-Sobesednik voor kunstprojecten* op. De doelstelling van de stichting is ‘het verwezenlijken van kunstprojecten ontstaan in reactie op en in samenwerking met kunstenaars uit verschillende disciplines, tijdperken en culturen, waarbij “het gesprek” centraal staat.’¹² In het kader van het project Mandel’stam – het eerste waarvoor financiële steun werd gevonden – werd in mei 2010 op het terrein van de Rijksuniversiteit van Sint-Petersburg een beeldhouwwerk van Osip en Nadežda Mandel’stam onthuld van de hand van Hanneke de Munck.

4 Intertekstuele verwerking

Tot nu toe heb ik acht gedichten gevonden die een intertekstuele relatie met Mandel’stam hebben:

- Miriam Van hee – ‘Mandelstam’ (1984)
- Leonard Nolens – ‘Mandelstam 1’, ‘Mandelstam 2’ (1988) en de laatste strofe van de cyclus ‘De derde’ (1986)
- H. H. ter Balkt – ‘Het puttertje. (*Osip Mandelstam*)’ (1992)
- Hendrik Carette – in de bundel met de aan Mandel’stams ‘Vierde proza’ ontleende titel *Gestolen lucht* vinden we het gedicht ‘Homo clamans’, een pastiche op het gedicht ‘Hoe heet deze straat?...’ (‘Èto kakaja ulica?...’). (2006: 38) In zijn laatste bundel is een prozagedicht ‘Een weduwe van een man als Mandelstam’ opgenomen (2011: 26).
- Alexandre Popowycz – in het gedicht ‘Moskva’ zijn debuut als dichter – wordt een beeldentaal gebruikt die aan Mandel’stam doet denken. (Popowycz 2010)

Ik zal nu de gedichten van Van hee, Nolens en ter Balkt nader bekijken.

4.1 De zoekende Mandel’stam van Miriam Van hee

MANDELSTAM

nee, wat je zocht was iemand
die je vragen zou ben je moe,
heb je pijn – je zocht net als iedereen

iemand die je zeggen zou
wat ruikt het hier naar water
uit de zwarte zee, vind je niet? of
iemand om tegenaan
in slaap te vallen

en wat vond je?
een veter op het strand
een brief van je vrouw
een koffer op de weg
de dood in een kamp

je vond
een gat in de sneeuw
en maanden later
gras erop

(Van hee 1984: 25)

De slaviste Van hee is goed bekend met Rusland en de Russische poëzie. Behalve Mandel'stam vertaalde ze Anna Achmatova en Kuprijanov (Achmatova 1981, Koeprijanov 1988). Er zijn in haar oeuvre heel wat gedichten over Rusland te vinden. 'Mandelstam' is geschreven in de periode dat Van hee werkte aan de vertaling van de *Schriften uit Voronezj*. In veel opzichten is het gedicht typerend voor Van hee: het is geschreven in vrije, rijmloze verzen waarin ritme en intonatie de belangrijkste prosodische elementen zijn. Veel van haar gedichten zijn geschreven in de tweede persoon enkelvoud of in de eerste persoon meervoud. In gedichten van het eerste type voert de dichteres een gesprek met zichzelf, maar wanneer de inhoud van het gesprek een algemeen karakter heeft, heeft de lezer de mogelijkheid zich met de aangesprokene te identificeren. Bijvoorbeeld het begin van het eerste gedicht van de cyclus 'buitenland': 'stel je voor dat er diep binnenin je / een buitenland ligt, dennen, / sneeuw en barakken, land / zonder bodem, je haalt het niet op.' (Van hee 2007: 39) In gedichten van het tweede type beschrijft en overpeinst de dichteres haar waarnemingen. Bijvoorbeeld de eerste strofe van 'la vallée française (2)': 'als wij huiswaarts keren / van de wandeling / en vinden wat er altijd was / het brood op tafel / de haard nog warm / de bedden opgemaakt // dan hebben wij geluk gehad.' (Van hee 2001: 228) De lezer begrijpt dat het hier

om waarnemingen gaat van de dichteres en een ander, maar de eerste persoon meervoud laat het toe om ‘wij’ als een algemeen wij te lezen. In het gedicht over Mandel’stam richt de dichteres zich tot een concrete persoon en daardoor is de mogelijkheid tot identificatie uitgesloten. Opmerkelijk is dat Mandel’stam in het gedicht niet als dichter wordt beschreven; maar uitsluitend als een eenzame, zoekende man: hij vindt geen gespreksgeenoot, zijn vrouw is vertrokken en stuurt een brief. Een graf in de sneeuw, als spoedig overgroeid met gras is wat hij vindt. Rechtstreekse verwijzingen naar zijn werk zijn er niet, al zijn er wel motieven te vinden uit de Mandel’stams late poëzie; het verlangen naar de zee komt voor in het lange gedicht uit 1935 ‘De dag stond daar vijfhoekig. Vijf dagen lang...’ (‘Den’ stojal o pjati golovach. Splošnye pjat’ sutok...’): ‘Graag een stukje blauwe zee, een naaldooie is genoeg.’ De wanhopige roep om ‘een lezer, een vriend met goede raad, een arts’ vinden we in ‘Waar vind ik een toevlucht in deze januarimaand?’ (‘Kuda mne det’sja v ètom janvare?’). Van hee heeft ‘Mandelstam’ nooit in verzamelbundels opgenomen, waaruit we zouden kunnen opmaken dat de dichteres er niet meer tevreden over was.

4.2. De Mandel’stams van Leonard Nolens

De Vlaming Leonard Nolens is een zuivere lyricus. Poëzie beschouwt hij als zijn lot, als een last die hij moet dragen. Hij schrijft emotioneel geladen gedichten die vaak het karakter van een bezwering hebben. In zijn verzen wil hij zijn ziel uitstorten, getuigen. Het werk van Nolens laat zich plaatsen in de romantische en expressieve poëtica van Whitman, Rimbaud, Verhaeren en Majakovskij. Het belangrijkste thema van zijn werk is een gevoel van machteloosheid en onzekerheid over zijn eigen identiteit. Vandaar het voortdurend zoeken naar zelfbevestiging. Zelferkenning en -bevestiging wordt in de poëzie van Nolens vaak bereikt via een ander – een vrouw, een vriend – of via het lyrisch ik dat zich tot zichzelf richt of zichzelf ondervraagt. (Musschoot 1990)

Nolens is geïnteresseerd in Rusland en houdt van Russische poëzie; behalve over Mandel’stam, heeft hij gedichten geschreven over Tsjernobyl, over de ondergang van de atoomduikboot “Koersk” en over Anna Achmatova.

Mandelstam 1

Nadja, nu ik lees over je kleine jood, je godskind Osja,
De wees wiens dood jij 's nachts vanbuiten hebt geleerd
Zoals een dief in nood zijn liefdesbrieven eet

4. Om niemand te verraden, Osja, Nadja, nu ik soms zo heet,
Wat was ik jullie graag geweest, wat had ik graag
Die grote communie van jullie gedaan van tweemaal ja,
Een jij dat met zijn ik vanuit de verte spreekt,
8. Twee jij's die van de straat hun bed hebben gemaakt.

Nadja mijn bedelares, in wier hand hij al het geld legt
Van zijn tong, aan wie hij zich totaal dicteert,
Verkleed tot enkel lip zoals de wolk in broek het zegt,

12. Nadja en Osja, Osja en Nadja, een aftelvers, een feest
Van twee die hun gebroken levens hebben uitgewisseld
In de ongebroken spiegel die het woord hun voorhield,
In de gedroomde omgangstaal van het gedicht, van Nadja
16. En van Osja, o wat ben ik jullie drieën graag geweest.

In 'Mandelstam 1' komt de vrouw van de dichter op de eerste plaats. Zij wordt met haar roepnaam Nadja aangesproken, alsof Nolens met haar op gelijke voet staat. Hetzelfde geldt voor Mandel'stam zelf, die consequent Osja wordt genoemd. Nolens' gedicht is een reactie op het lezen van de memoires van Nadežda Mandel'stam, 'het beslissende boek' van de Vlaamse dichter. Het lezen roept bij Nolens de wens op om zowel de dichter als zijn vrouw te zijn: 'Nadja, nu ik lees over je [...] Osja, / [...] Osja, Nadja, nu ik soms zo heet, / Wat was ik jullie graag geweest, wat had ik graag / die grote communie van jullie gedaan...' De elkaar tegensprekende werkwoordstijden, de onvoltooid tegenwoordige tijd *heet* naast de voltooid verleden tijd die een wens uitdrukt *was geweest* en *had gedaan*, laten zien dat zijn verlangen tot identificatie soms al werkelijkheid wordt. In reg. 2-4 verwijst Nolens naar de wijze waarop Mandel'stams weduwe de ongepubliceerde gedichten van haar man heeft bewaard, nl. door ze uit het hoofd te leren en regelmatig aan de hand van een lijst te herhalen. De verzen 5-8 spreken van de eenheid van Nadežda en Osip, een eenheid die ook na de dood van de dichter is gebleven: 'Een jij dat met zijn ik vanuit de verte spreekt.' De inwisselbaarheid van jij en ik is wellicht ook ingegeven door lezing van een van de

bekendste gedichten uit de *Schriften uit Voronezj*, ‘Nog ben ik niet gestorven, nog ben ik niet alleen...’ dat ook overgeleverd is in een variant in de tweede persoon enkelvoud: ‘Nog ben je niet gestorven, nog ben je niet alleen...’ Dit gedicht is de achtergrond van de volgende strofe waarin Nadja een ‘bedelares’ wordt genoemd. De tweede regel van het bovengenoemde gedicht luidt: ‘zolang ik met mijn vriendin de bedelares.’ Het beeld van de bedelares wordt in de volgende regels verder uitgewerkt; zij houdt haar hand op, Osip legt er zijn kostbare verzen in. ‘Aan wie hij zich totaal dicteert’ is dubbelzinnig; enerzijds kan het slaan op de gewoonte van Mandel’stam om zijn verzen niet zelf op te schrijven (ik ben geen schrijver, is een bekende uitspraak van de dichter), maar aan zijn vrouw te dicteren; anderzijds kan het ook opgevat worden als ‘zich totaal uitleveren aan’. In reg. 11 verwerkt Nolens een citaat uit de proloog van Majakovskij’s poëem ‘Wolk in broek’ waarin de dichter de lezer toespreekt met de woorden ‘Tracht als ik uw binnenst buiten te trekken / u tot enkel lip te verkleeden’. Deze totale overgave aan de poëzie heeft ook betrekking op Mandel’stam en zijn vrouw, zij hebben hun levens uitgewisseld in de poëzie, bij hen zijn leven (omgangstaal) en poëzie één geworden. De twee-eenheid is drie-eenheid geworden. Het slot van het gedicht laat zien dat voor Nolens het zoeken naar zelfbevestiging via een ander is gelukt: in reg. 5 sprake is van een wens – ‘wat *was* ik jullie graag geweest’ – in de laatste regel is de wens in vervulling gegaan: ‘o, wat *ben* ik jullie drieën graag geweest’ (cursief van mij TL).

Mandelstam 2

Ik moet leven, al ben ik twee keer gestorven.
O. M.

- O, ja, Osja, jij moet leven, leven, leven,
Ook al ben je driemaal gestorven.
Jij was Hellas, filosofen en atleten
4. En Romeinse zin voor orde.
En ver van het kruis heb jij de vis gegeten
Die uit zijn zij te voorschijn zwom.
- Je kon niet slapen van de pijn aan oud Europa.
8. Naast je lag de kakkerlak

- Te snurken, de besnorde kindervriend, de opa
 Van de doden en wandelend graf
 Van de zon die zij je hadden bijgebracht, je Nadja
 12. En Dante – tot je hart begaf
 En tijd, je trage, nauwelijks klokkend, als gouden honing
 Uit een smalle flessehals,
 Hier in je vers zijn weg vond naar mijn oude woning
 16. Van je nageslacht; en net als
 Jij, Osja, moet ik leven, leven, leven,
 Driemaal heb jij mij geworven.

(Nolens 2004: 401)¹³

In het tweede gedicht over Mandel'stam speelt het getal drie een grote rol. De epigraaf, de eerste regel van een gedicht uit 1935, wordt in reg. 1-2 op twee manieren uitgebreid: 'leven' wordt drie maal herhaald en Mandel'stams vers wordt daaraan aangepast – 'Ook al ben je driemaal gestorven'. Na drie strofen lezen we een variatie op de eerste regels: 'net als / Jij, Osja, moet ik leven, leven, leven, / Driemaal heb jij mij geworven.' Nolens speelt met tal van verwijzingen naar Mandel'stams poëzie. Reg. 3-6 tonen Mandel'stam als dichter in de Europese traditie; achtergrond vormen zijn gedichten op thema's uit de klassieke oudheid uit de bundel *Tristia*, zijn gedicht 'Novellino' over de hardlopers bij Dante en zijn gedichten op Bijbelse thema's, zoals dat over Rembrandt waarin gezinspeeld wordt op een uitbeelding van de kruisiging van Christus – 'Als Rembrandt, martelaar van clair-obscur' ('Kak svetoteni mučenik Rembrandt').

Geeft de eerste strofe vooral een beeld van Mandel'stams thematiek, in de tweede strofe gaat het over zijn lot als dichter die het aandurfde een epigram te schrijven op Stalin waarin de dictator beschreven wordt als iemand wiens 'kakkerlakkensnor straalt'. De man die zich graag liet fotograferen met kleine kinderen, was ook de oorzaak van de dood van miljoenen. Zijn bewind leidde tot de ondergang van de cultuur, in reg. 11 aangeduid als 'de zon' – een metafoor, ontleend aan het gedicht uit de revolutieperiode 'In Petersburg zullen wij weer samenkomen / alsof wij daar de zon hadden begraven ...' ('V Peterburge my sojdemsja snova...').

Het thema van de derde strofe is de tijd, de tijd van Mandel'stam die in zijn

poëzie het heden van Nolens bereikt. Dit nieuwe thema wordt gemarkeerd door de buitengewoon lange versregel van vijftien lettergrepen waarmee de strofe begint. De intertekst van reg. 13 en 14 is Mandel'stams 'hellenistische' gedicht uit 1917 waarvan de eerste regels luiden: 'In een goudgele stroom gleed de honing zo traag en zo zacht / uit de hals van de fles dat de gastvrouw de woorden kon spreken: ...' Dit gedicht, geschreven op de Krim die steeds in termen van de Griekse oudheid wordt voorgesteld, brengt de lezer van het heden naar de tijd van Homerus. Via associaties met het spinnen van wol komen we bij Penelope, het Gulden vlies en de zeilen van het schip van Odysseus die na een lange reis thuiskomt 'van ruimte en tijd vol'. In de vertaling van de Werkgroep Slavistiek Leiden:

Gulden Vlies, o waar zijt ge, waar vinden wij u, Gulden Vlies?
Dag en nacht het gedruis van de zware, oneindige golven,
en verlatend het schip dat hem over de wateren blies,
kwam Odysseus terug, door de tijd en de ruimte bedolven.
(Mandelstam 2010: 64)

Het trage stromen van de tijd wordt in Mandel'stams gedicht onderstreept door de trage regelmaat van een vijfvoetige anapest. Deze is niet door Nolens overgenomen, maar is wel voelbaar in de buitengewoon lange regels 13 en 15. Bij Nolens is er ook sprake van een thuiskomst: de poëzie van Mandel'stam, die impliciet met honing wordt vergeleken, heeft via de tijd de 'oude woning' van de dichter bereikt. Hij is de erfgenaam van de Russische dichter en is bereid diens zaak – de zaak van de poëzie – voort te zetten.

4.3 H. H. ter Balkt: Mandel'stam in Voronezj en Boekelo

Het puttertje (Osip Mandelstam)

De zangers van het laagland, niet geketend
als die in Voronjezj, Osip Mandelstam,
zongen niet van kuilen vol wrattig duister,
4. knarsten niet met hun tanden, al omzweefde
handschrift van houtrook eender bij Voronjezj
en Boekelo 't baldakijn van de dorpen. Geel

- van Fabritius die 'Het puttertje' schilderde,
8. arme zanger!, aan zijn drinkbakje geklonken.

In 1654. Het kettinkje aan zijn poot bruin
als de hemel boven Siberië toen weldra kwam
27ste december 1938, laatste dag van

12. Mandelstam op aarde; zoveel zangers achter
slot en grendel, kettinkjes om hun keel, en
je zong 'Wij zijn door natuur alleen gelaten'.

28 februari 1992
(ter Balkt 2003: 145)

Het gedicht over Mandel'stam van de Nederlandse dichter ter Balkt onderscheidt zich in velerlei opzichten van die van zijn Vlaamse collega's. In de eerste plaats is het geschreven in een traditionele vorm, nl. die van een sonnet, zij het zonder rijm. In de tweede plaats maakt het deel uit van een groter geheel, nl. *de Laaglandse hymnen*, het magnum opus in drie delen over de vaderlandse geschiedenis. En hoewel 'Het puttertje (*Osip Mandelstam*)' op het eerste gezicht niet veel van doen heeft met de geschiedenis van de Lage Landen, gaat het toch een relatie aan met de andere gedichten van de verzameling. Tenslotte is het meer dan alleen een gedicht over een Russische dichter die in conflict kwam met de overheid, het is ook tot op zekere hoogte een beeldgedicht.

Verleden dat onverbrekkelijk verbonden is met het heden, dat altijd voelbaar blijft in het heden, al was het maar door de herinnering aan wat door de moderne beschaving zo meedogenloos is verwoest, is een van de belangrijkste thema's van *de Laaglandse hymnen*. Het idee van de verbondenheid van heden en verleden is ook aanwezig in ter Balkts Mandel'stamgedicht. Er zijn tenminste drie ruimtelijk-temporele lagen: het heden van de in Boekelo wonende dichter, de Russische stad Voronezj, waar Mandel'stam van 1934 tot 1937 in ballingschap verbleef en het doorgangskamp in het Verre Oosten van de Sovjet Unie waar hij op 28 december 1938 stierf en ten slotte de zeventiende eeuw in de Nederlanden, toen Carel Fabritius 'Het puttertje' schilderde. (Zie illustratie) De titel van het gedicht verwijst naar een gedicht uit het tweede deel van de *Laaglandse hymnen* dat geheel gewijd is aan het schilderij van Fabritius, 'Het puttertje (*Carel Fabritius*)'. Het

puttertje, dat met een kettinkje aan een drinkbakje is geketend, richt het woord tot de toeschouwer. Hij klaagt over zijn lot dat lijkt op dat van een galeislaaf. In de laatste regels beweent hij zijn schepper Fabritius wiens geest volgens hem ‘in een kelder huist’. Puttertje en kunstenaar zitten aan dezelfde ketting; het gedicht eindigt met de oproep ‘ontwaak’. Het schilderij van Fabritius vormt de verbindende schakel tussen de verschillende ruimtelijk-temporele lagen in het Mandel’stamgedicht. Het aan zijn drinkbakje geketende zangvogeltje verwijst naar de situatie van de onvrijwillig in Voronezj verblijvende Mandel’stam. In de eerste zin worden ‘de zangers van het laagland’ die in vrijheid leven gezet tegenover de dichters uit Voronezj, die, als Mandel’stam, geketend zijn en moeten zingen over ‘kuilen vol wrattig duister’ – een citaat uit het eerder genoemde gedicht uit 1937 ‘Waar vind ik een toevlucht in deze januarimaand?’. In reg. 4-6 trekt de dichter een parallel tussen Voronezj van Mandel’stam en Boekelo van ter Balkt: in beide dorpen (voor ter Balkt is de grote provinciestad Voronezj een dorp) kringelt uit de schoorstenen rook van houtkachels omhoog die lijkt op een krullerig handschrift. Het onderwerp van de volgende zin (reg. 6-8) is het woord ‘geel’. Hiermee wordt niet alleen verwezen naar de gele streep op het vogelvleugeltje, maar ook naar de achtergrond van het schilderij dat tot de restauratie van 2003 donkergeel was. De uitroep ‘arme zanger!’ is niet alleen een uiting van medelijden van de dichter met het geketende vogeltje, maar loopt ook vooruit op de uitroep in de tweede terzine, waar de dichter het lot van alle voor hun poëzie opgesloten en omgekomen dichters betreurt.

In de ‘verhelderingen’ aan het einde van de *Laaglandse hymnen* geeft ter Balkt aan dat de woorden ‘kuilen vol wrattig duister’ zijn ontleend aan de vertaling van Kees Verheul. Maar wat de dichter niet vermeld is dat er een relatie is tussen het schilderij van Fabritius en de poëzie van Mandel’stam: in december 1936 heeft Mandel’stam twee gedichten geschreven over een puttertje – een over een vrij, een tweede over een gekooid puttertje. De aanleiding vormden de vogeltjes die door een buurjongetje werden gevangen en verhandeld, zoals te lezen valt in de *Memoires* van Mandel’stams weduwe. (1972: 225) Het lijkt mij waarschijnlijk dat ter Balkt deze informatie kende en de gedichten had gelezen. Ook het citaat waarmee het gedicht eindigt – ‘Wij zijn door natuur alleen gelaten’ – wordt door

ter Balkt niet toegelicht, hoewel hij net als in reg. 3 de vertaling van Kees Verheul citeert. Het is een regel uit een gedicht over de Franse bioloog Jean-Baptiste de Lamarck (1744–1829) voor wie Mandel'stam begin jaren dertig een grote belangstelling had. In het gedicht daalt de ik samen met Lamarck de 'ladder van de natuur' af tot hij bij de lagere diersoorten uitkomt die kunnen horen, noch zien. En dan volgt de strofe waaraan het citaat is ontleend: 'Wij zijn door de natuur alleen gelaten, / alsof ze niets meer van ons nodig heeft, / ze heeft de degen van het verlengde merg / in een donkere schede opgeborgen.' (Mandelstam 1974: 54) Wanneer we de context van het gedicht 'Lamarck' niet kennen dan lijkt het of de laatste woorden van ter Balkts gedicht op Mandel'stam zelf betrekking hebben. Ze worden in een ironisch licht gezet: niet de natuur heeft Mandel'stam alleen gelaten, maar de mens. Wanneer we de context wel kennen, kunnen de laatste woorden ook anders worden geïnterpreteerd: het is niet de natuur die de mens in de steek heeft gelaten, het is de mens die zich vervreemd heeft van de natuur.

Universiteit Gent

Noten

- 1 Het gedicht 'In de nevel kon ik uw verglijdend...' ('Образ твой, мучительный и зыбкий...') in de bloemlezing *Tenzij Gij mij zegent: gedichten over God*. De vertaler wordt niet vermeld. (Schulte Nordholt 1960: 125)
- 2 Vier gedichten en een kort stuk over Mandel'stam in *Siberisch dagboek* van Karel van het Reve. (1966: 92-98)
- 3 Zie de kritiek van Kees Verheul (1982)
- 4 Zie voor de vertaalopvattingen van Miriam Van hee: Van hee 1998.
- 5 Voor een uitputtende bibliografie van Nederlandse vertalingen van en literatuur over Mandel'stam in het Nederlands zie Langerak 2007
- 6 In het programma 'De avonden' van de VPRO kwamen de Mandel'stamvertalingen van Targan Mouravi twee maal aan bod: op 1 november 2006 ('Mandelstam en de paardendressuur') en op 8 januari 2008 (*Europa's tedere handen*) <http://boeken.vpro.nl/boeken/38925570/>.
- 7 De film is, gerestaureerd en gedigitaliseerd, uitgebracht in de serie *Tijdsbeeld Nederland. Hoogtepunten uit de Nederlandse documentairefilm*. (Diamand 1976)
- 8 Zie: *De Volkskrant*, 6 sept. 1996.
- 9 Zie: <http://www.muurgedichten.nl/mandelstam.html>
- 10 Catalogus: zie Bakker 2004.
- 11 Zie: <http://sietse-h-bakker.nl/index.html>
- 12 Zie: <http://www.stichtingdegespreksgenoot-sobesednik.nl/homepage.php>
- 13 Oorspronkelijk in: *Geboortebewijs* (1988), afd. 'Schatplichtig'

Bibliografie

- Achmatova, A. 1981. *En de nacht belooft geen dageraad*. vert. en naw. Miriam van Hee. Gent.
 Als een bontmuts in een mouw. 1980. Amsterdam. [Programmaboekje van gelijknamige voorstelling in De Populier, Amsterdam]
- Bakker, S. 2004. *Armenië-cyclus: Grafiek. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Sint-Petersburg, 13 september – 4 oktober 2004*. Sint-Petersburg.
- Balkt ter, H.H. 2003. *Laaglandse hymnen I-III*. Amsterdam.
- Brassinga, A. 2002. 'De lippen van de dichter.' In: Brassinga, A. *Het zere been*. Amsterdam, 115-147.
- Carette, H. 2006. *Gestolen lucht*. Gent.
- Carette, H. 2011. *Een zeemeermin aan de monding van het Zwin*. Gent.
- Demets, G. (Samenstelling, inleiding en vertaling) 'Osip Emiljevitsj Mandelstam (1892-1943 [sic!])' In: *Alle schoonheid is vermetel. Bloemlezing uit zestig jaar Russische poëzie*. Nijmegen-Brugge, 30-31.
- Diamand, F. 1976. "En de eeuwen omringen mij met vuur": Osip Mandelstam.' In: *Tijdsbeeld Nederland. Hoogtepunten uit de Nederlandse documentaire film. Opstand en rebellie*. Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid / NRC Handelsblad / Tijdsbeeld Media 2008.
- Diamand, F. 1981. 'Wij zijn niet uit elkaar gegaan, want ik geloof dat we elkaar zullen ontmoeten in het hiernamaals.' *Vrij Nederland*, 10 januari, 15.
- Doorne van, J. 1973. 'Wie wind zaait zal storm oogsten.' *Trouw*, 29 sept.
- Dubois P.H. 1972. 'Slachtoffers en moordenaars. Beangstigend beeld uit Sovjet-Unie.' *Vaderland. Weekjournaal*, 27 mei.
- Fens, K. 1982. 'En in de hand een gevoel van zwaarte' *De Volkskrant*, 15 febr. [Recensie van Mandelstam 1982a en Verheul 1981.]
- Joris, Y. 2007. 'Hendrik Carette – Gestolen lucht. Met de groeten aan Osip Mandelstam.' *Meander / literair e-zine*. 5 mei.
<http://eerder.meandermagazine.net/interviews/interview.php?txt=3358&id=>
- Koeprijanov, V. 1988. *De voelborens van de aarde*. Uit het Russisch vert. door Miriam Van hee. Leiden.
- Langerak, T. 1982. 'Waar de loodlijn heerst' *NRC Handelsblad*, 2 april. [Recensie van Mandelstam 1982a]
- Langerak, T. 2007. 'Perevody i izučenie O. Ė. Mandel'stama za rubežom. Niderlandskij jazyk.' In: *O. Ė. Mandel'stam, ego predšestvenniki i sovremenniki. Sbornik materialov k Mandel'stamovskoj enciklopedii*. Moskva: 261-286. [Zapiski Mandel'stamovskogo občestva No. 11]
- Mandelstam, N. 1972. *Memoires*. Vert. Kees Verheul. Amsterdam.
- Mandelstam, N. 1973. *Tweede boek*. Vert. Hans Leerink. Amsterdam.
- Mandelstam, O. 1974. *Wie een hoefijzer vindt: en andere gedichten*. Vert. Kees Verheul. Amsterdam.
- Mandelstam, O. 1978. *De Egyptische postzegel*. Vert. Tom Eekman en Charles B. Timmer; Naw. Tom Eekman. Amsterdam.
- Mandelstam, O. 1980. 'Vier gedichten uit "Steen" (1916).' Vert. Marko Fondse. *De Tweede Ronde*, Zomer, 141-144.
- Mandelstam, O. 1982a. *Wie een hoefijzer vindt: Gedichten en essays*. Vert. en commentaar Kees Verheul. 2e herziene en vermeerderde uitgave Amsterdam.
- Mandelstam, O. 1982b. 'Drie gedichten.' Vert. M. Fondse en K. van het Reve. *De Tweede Ronde*, Zomer, 3^e jrg., nr. 2, 187-189.
- Mandelstam, O. 1983. '33 vertalingen uit de schriften van Voronjezj.' Vert. en commentaar Peter van Everbroeck en Miriam van Hee. *Heibel*, juni, nr. 4. 67-93.
- Mandelstam, O. 1986. *Zwarte aarde: Schriften uit Voronezj*. Vert. Miriam Van hee en Peter van Everbroeck. Leuven. ['Kritak klassiek' 4]

DE RECEPTIE VAN MANDEL'STAM IN VLAANDEREN EN NEDERLAND

- Mandelstam, O. 1990. *Reis naar Armenië*. Vert. Kristien Warmenhoven; Inl. Bruce Chatwin. Houten.
- Mandelstam, O. 1996. 'Osip Mandelstam 1891-1938.' In: *Vier Petersburgers: Innokenti Annenski, Osip Mandelstam, Alexander Koesjner, Joseph Brodsky*. Gekozen, vertaald en ingeleid door Peter Zeeman. Amsterdam, 23-44.
- Mandelstam, O. 2007. 'Europa's tedere handen.' : *Osip Mandelstam. Gedichten, brieven, essays*. Keuze en vert. Nina Targan Mouravi. s. l.
- Mandelstam, O. 2010. *Neem mijn verzen in acht. Gedichten*. Samengesteld door Yolanda Bloemen en Peter Zeeman. Amsterdam / Antwerpen.
- Mandelsjtam, O., Achmatova, A., Tsvetajeva, M., Pasternak, B. 1982. *Kwartet*. Vert. en comm. Ch. B. Timmer. Amsterdam.
- Meijer, M. 2000. 'Het beslissende boek van Leonard Nolens: "Nadjezda Mandelstams liefde is het hoogste goed".' *NRC* 2 febr.
- Musschoot, A.M. 1990. "Leonard Nolens. "Het is belangrijk, dat ik onbelangrijk blijf".' In: *Van Nu & Toen. Staalkaart van artikelen uit Ons Erfdeel*, 95-98.
- Nolens, L. 2004. *Laat alle deuren op een kier. Verzamelde gedichten*. Amsterdam.
- Peters, A. 2008. 'Dat je zo'n spetter en zozeer een / Putter bent.' *De Volkskrant*, 18 jan. [Rec. Van Mandelstam 2007]
- Popowycz, A. 2010. 'Moskva.' *Het liegend konijn*, april, nr. 1, 200.
- Prins, A. 2005. 'Ik drink op die valse mond.' *De Volkskrant*, 27 mei. [Rec. Van Targan Mouravi 2004]
- Reve, Karel van het, 1966. *Siberisch dagboek*. Amsterdam.
- Rubinstein R. 1972. 'Een vrouw van niets, een vrouw die bijna dood is.' *Vrij Nederland*, 21 oktober, 13. Vervolg onder de titel: 'De meest romantische van alle verleidingen.' *Vrij Nederland*, 28 okt., 25.
- Schulte Nordholt, J.W. (samenst.) 1960. *Tenzij Gij mij zegent: gedichten over God*. Amsterdam.
- Targan Mouravi, N. 2004. *Rusland Lethe Lorelei: Poesjkin Tjoetstjev Goemiljov Achmatova Mandelstam Pasternak Galitsj Achmadoelina Okoedjava*. Vert. en voordracht Nina Targan Mouravi. s. l.
- Timmer, Ch.B. 1982. 'Russische notities: 1. Drie gedichten van Osip Mandelstam.' *Tirade*, jrg. 26, Juli-Aug., 451-463.
- Timmer, Ch.B. 1984. 'Russische notities: 13. Osip Mandelstam – van keuken naar station.' *Tirade* jrg. 28, nr. 293, 506-512.
- Timmer, Ch.B. 1986. 'Russische notities. Variaties voor volwassenen.' *Tirade*, nr. 302, 88-101.
- Timmer, Ch.B. 1988. 'Autobiografie of antibiografie: Een dialoog.' *Maatstaf*, nr. 9-10, 3-14.
- Van hee, M. 1984. *Ingesneeuwd*. Amsterdam, 25.
- Van hee, M. 1998. 'Het vertalen van Russische poëzie: Ruw ontwaken uit metrische knutselarijen.' *Poëziekrant*, 1, 47-49.
- Van hee, M. 2001. *Het verband tussen de dagen. Gedichten 1978-1996*. Amsterdam.
- Van hee, M. 2007. *Buitenland. Gedichten*. Amsterdam.
- Verheul, K. 1971. 'Het leven en lijden van Osip Mandelstam.' *Vrij Nederland*, 1 mei, 21.
- Verheul, K. 1974. 'De Mandelstam-industrie.' *NRC Handelsblad, Cultureel supplement*, 19 juli. [Recensie van Brown, Clarence. 1973. *Mandelstam*. London-Cambridge]
- Verheul, K. 1978. 'Twee Russische hommages aan Dante.' *De Revisor*, V/6.
- Verheul, K. 1979. 'Antwoord van een buitenstaander.' *Vrij Nederland*, 3 febr. [Rec. van Mandelstam 1978.]
- Verheul, K. 1981. *Antwoord van een buitenstaander*. Amsterdam.
- Verheul, K. 1982. 'Russische gedichten als een primaire levensbehoefte.' *Vrij Nederland*, 8 mei, 16.

- [Recensie van Hingley, Ronald. 1982. *Nightingale Fever: Russian poets in revolution*. London; en van Mandelsjtam 1982.
- Weststeijn, W. 2000. *Spiegel van de Russische poëzie van de 12^e eeuw tot heden*. Samenst. Willem G. Weststeijn en Peter Zeeman. Amsterdam.
- Zeeman, P. 1988. *The Later Poetry of Osip Mandelstam: Text and Context*. Amsterdam.
- Zeeman, P. 1990. 'Het allermooiste handgeklap.' *NRC Handelsblad*, 20 april, 3. [Recensie van: Mandelstam 1990.]
- Zeeman, P. 1991. 'Het hellenistisch proza van Mandelstam.' *Tijdschrift voor Slavische literatuur*, 10, 16-22.
- Zeeman, P. 1992a. *Osip Mandelstam: De waanzin voorbij*. Kampen. ['Monografiën']
- Zeeman, P. 1992b. 'Mandelstam en Moskou.' *De Gids*, nr. 2, 148-152.
- Zeeman, P. 1995. 'De Armeense cyclus van Osip Mandelstam.' *Filter, tijdschrift voor vertalen en vertaalwetenschap*, november, Jrg. 2, nr. 2, 52. [Voorwoord bij de vertaling van de cyclus 'Armenië']

Carel Fabritius, 'Het puttertje' (1654). Mauritshuis, Den Haag.